

Жусупова М.М.

**МАМЫР МЕРГЕН УУЛУНУН ЖЕТЕКЧИЛИГИ АСТЫНДАГЫ
АНЖИЯН КЫРГЫЗДАРЫНЫН КӨТӨРҮЛҮШҮ**

Жусупова М.М.

**ВОССТАНИЕ АНДИЖАНСКИХ КЫРГЫЗОВ ПОД
РУКОВОДСТВОМ МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ**

M.M. Jusupova

**UPRISING ANDIJAN KYRGYZ UNDER THE GUIDANCE
MAMYR MERGEN UULU**

УДК: 685: 4.355/53

Макалада кыргыз элинин тарыхындагы эң чоң окуялардын бири – бул XIX кылымдын 60-70-жылдарындагы Кокон хандыгынын тушундагы кыймылы жөнүндө баяндалды. Өзгөчө басым көтөрүлүштүн жетекчиси Мамыр Мерген уулунун өмүр жолу жана ишмердүүлүгүн ар кандай тарыхый булактар аркылуу ачууга аракет жасалды. Мисалга алсак, 1873-1874-жылдардагы көтөрүлүшкө катышкандардын көпчүлүгү кедей-дыйкан чарбалардан турган деген пикир советтик тарыхнаамада баса белгиленип жүргөндүгү да эске алынды. Өзгөчө Ферганалык көтөрүлүшчүлөр бири-бири менен гана эмес, түндүк кыргыз уруулары менен дагы байланыш түзүүгө аракеттенгени анык экендиги көрсөтүлдү. Алсак, Мамыр Мерген уулунун Токмок уездиндеги тиешелүү аймакка кирип кеткен көтөрүлүшчүлөрүнүн Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө аймактарында жашаган туугандарынан көмөк издеши тууралуу баяндалды.

Негизги сөздөр: Кокон хандыгы, Мамыр Мерген уулу, көтөрүлүш, Анжиян кыргыздары, Эки-Суу, кыргыз-кыпчак уруулары, Орус падышачылыгы.

В статье описывается одно из самых больших событий в истории кыргызского народа – движение Кокондского ханства 60-70-х годах XIX века. Особое внимание было уделено вопросам жизни и деятельности предводителя восстания Мамыр Мерген уулу через различные исторические источники. Например, принято во внимание затвердевшее мнение советской историографии о том, что в восстании 1873-1874-х годах принимали участие только выходцы из бедных крестьянских сословий. В частности, показано, что ферганские восставшие пытались наладить связь не только между собой, но и с северными кыргызскими племенами. К примеру, повествуется о поиске помощи Мамыра Мерген уулу от восставших воинов, въехавших на территорию Токмакского уезда, а также от их родственников, проживавших в Тогуз-Торо и Кетмен-Тюбе.

Ключевые слова: Кокондское ханство, Мамыр Мерген уулу, восстание, Андижанские кыргызы, кыргызско-кыпчакские племена, Русское царство.

In article is narrated about one of the most important events of the Kyrgyz people - about the movement at the time of the Kokand khanate in 60-70 years of XIX. It's paid an attention to disclosure of life and activity from different historical sources of the head of a revolt MergenMamyruulu. In article it is told about the reasons, the course and about event results and also about its historical value. For example, there is taken into account the hardened opinion of the Soviet

story about the fact that only natives of poor country estates participated in a revolt 1873-74 years. There is especially noted the aspiration of the risen ferganets to the establishment of communication not only among themselves, but also with tribes of the western Kyrgyz. For example, it is narrated about search of the help of Mamyr of the son Mergen from the risen soldiers got into some areas of the Tokmok County, as well as from their relatives, the living Toguz-Thoreau and Ketmen-Tyube.

Key words: khanate of Kokand, Mamyr Mergen uulu, uprising, Andijan kyrgyz, kyrgyz-kipchak tribes, Russian Kingdom.

Кыргыз элинин тарыхында 1873-1876-жылды өз кучагына алган эң ири боштондук үчүн кыймыл – бул Кокон көтөрүлүшү деген ат менен белгилүү. Бул кыймыл кеңири аймакты кучагына алып, 100 миңден ашык адам катышкан.

Көтөрүлүштү тарыхчы-илимпоздор эки баскычка бөлүшкөн. Биринчи этабы 1873-1874-жылдарга таандык, анда Кокон хандыгына каршы көтөрүлүшкөн. Ал эми көтөрүлүштүн экинчи этабы 1875-1876-жылдарга таандык, мында Кокон хандыгына жана падыша аскерлерине каршы көтөрүлүшкөн [1, 140-б.]. Кокон хандыгы орус падышчылыгынан жарым-жартылай көз каранды болуп турган. Андыктан орус аскерлери элге караганда орус падышачылыгына жакын болуп, алардын кызыкчылыгын көздөшкөн.

1873-жылы Кокон хандыгына каршы көтөрүлүшкө чыгуунун себеби, хан салыгынын көбөйүшү эле. 1873-жылы жаз айында Кудаяр хан Кокондун түштүк-чыгыш тарабындагы кыргыз айылдарындагы калкка салыкты үч эсе көтөрүп жиберешкен жана ошондой талап кылынган. Салык үчүн мурун бир кой алынса, эми үч кой алынган. Ага жергиликтүү калк абдан нааразы болушкан. Салык чогултканы келишкен салыкчыларды эл сабап коюшкан. Кокон ханы элдин бул каршылыгына жинденип, аскер жөнөтөт. Бирок эл кыжырданышып, кайра артка тартышпай, көтөрүлүшкө чыгышкан. Өзгөчө Алайлык кыргыздар активдүүлүгүн көрсөтүшкөн, кийин аларга кыргыз-кыпчактар да кошулушкан. Албетте, турган жерден эле эч даярдыгы жок чыгып алышкан, начар куралданган карапайым калк жеңилүүгө учурашкан.

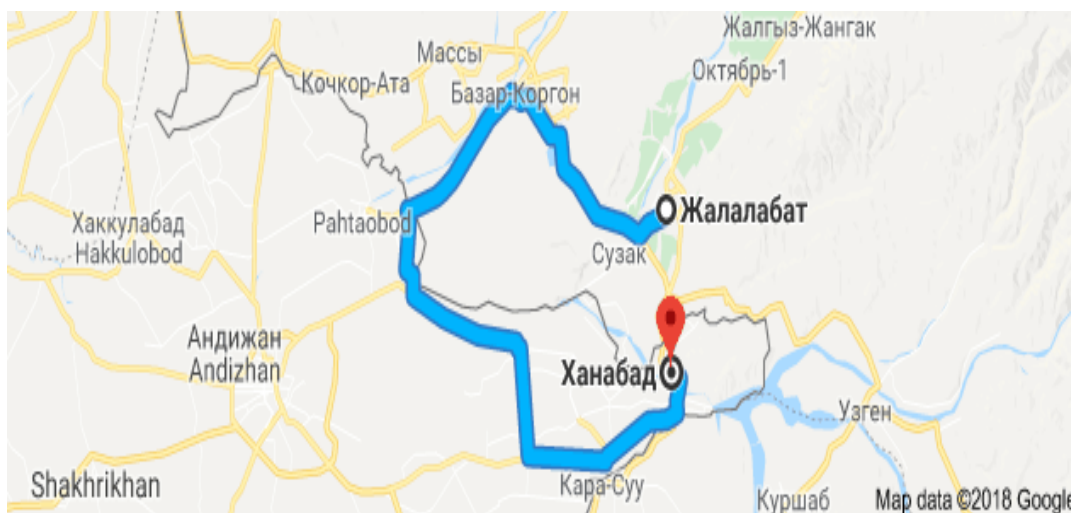
20 миңден ашык түтүн кыргыздар менен 10 миң түтүн кыпчактар тоо таянып качышкан [2, 140-б.]. Тоо таянып качышкан кыргыз-кыпчактар жөн жатып алышпай, кийинки көтөрүлүшкө даярдык көрүшөт. Жер-жерлерде кыймылдын кулачы кеңейип бара жаткандыгын байкаган Кудаяр хан, элди айла-амал менен тынчтандыруу максатында Абдурахман Афтобачыны элчиликке жөнөтөт. Аны жиберген себеби, эл арасында кадыр-баркы бар эле. Элчи тоо арасындагы кыргыз-кыпчактарга барып, кадыр-баркын салып сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Анда кыргыз-кыпчактар тараптан 40 киши хан ордосуна элдин көйгөйлүү маселелерин, арыз-мунун жеткирүү, чечүү максатында баруу керек эле. Анын сунушун угушкан кыргыз-кыпчактын аксакалдары кеңешип, элчилерди жөнөтүшкөн. Элчилердин коопсуздугун Абдурахман Афтобачы өз мойнуна алган. Бирок, тилекке каршы Кудаяр хан сөзгө турган эмес. Алдыга келишкен элчилердин башын алдырган. Хандын бул кылыгы ансыз да араң турушкан элди дүрбөлөңгө салып, ачыктан-ачык чечкиндүү көтөрүлүшкө чыгышкан.

Кокон хандыгына каршы көтөрүлүшчүлөр 1873-жылдын июнь айында Фергана өрөөнүн басып киришкен. Кыргыз-кыпчак көтөрүлүшчүлөр ушунчалык бир күч менен чыгышкан экен, Өзгөндү жана хандын жашыруун казынасы деп аталган тоо арасындагы Сох чебин ээлеп алууга жетишкен. Чептин кол башчысы Алим кыпчакты өлтүрүп салышкан [3, 210-

б.]. Ошентип алгачкы көтөрүлүштүн жыйынтыгы кыргыз-кыпчактардын Абдурахман Афтобачы баштаган кокондуктардын колун чегинүүгө мажбур кылышкан. Эки тарапта тең жоготуулар болгон. Көтөрүлүшчүлөр ушул менен токтоп калбастан улам жаңы күч топтошуп, жер-жерлерде чыга баштаган. Көтөрүлүш 1873-жылдын күз айларында Кыргызстандын түштүк аймагынын дээрлик бардык аймагын кучагына алган. Көтөрүлүш абдан күч алган кезде ага Фергана кеңири аймагында да кулачын жайган: Анжиян, Аксы, Баткен, Лейлек, Өзгөн, Ош, Чаткал ж.б. Ал аймактарда жашашкан 42 уруу-уруктар б.а. 132500 түтүн кыргыз-кыпчак катышкан. Чынында бул элдин эркиндигин көздөгөн кыймыл эле [4, 246-б.]. Булардын арасынан элге белгилүү, эл ишенип ээрчиген жол башчылар чыгышкан. Алардын бири Мамыр Мерген уулу болгон. Мамыр Мерген уулу Анжиян кыргыздарынын кыймылын жетектеген.

Мамыр Мерген уулу 1838-жылы Нарын дарыясынын жээгиндеги Эки-Суу арасы деп аталчу өрөөндүн Үч-Коргон, Избаскан чөлкөмдөрүндө жашаган сол канат кыргыздарынын мундуз уруусунун жөнөкөй үй-бүлөсүнөн чыккан. Көтөрүлүштү жетектеп чыкканда 35 жашта болгон [5, 115-116-бб.].

Мамыр Мерген уулу жетектеген көтөрүлүш Көк-Арт өрөөнүнөн башталган. Андан ары Жалал-Абад, Ханабад кыштактарын ээлеген. Ханабат шаары азыркы мезгилде Сузак району менен Кара-Суу районунун ортосундагы аймакты ээлеген [6, 218-б.].

Ушул эле жылдын июл айында Өзгөн шаары алынган. Кыймыл тез эле Эки-Суу арасын толук каптаган. **Экисуу арасы** – бул тарыхый топоним. Орто кылымдардагы араб, фарсы тилдериндеги адабияттарда – Миян-Рудан; түрк тилдеринде – «Эки-суу арасы» аталышын берет. Аталыш Нарын менен Карадарыя сууларынын аралыгындагы (азыркы Ноокен, Базаркоргон, Сузак, Өзгөн райондору) аймакка таан-

дык болгон көптөгөн жер-суу, шаар, кыштактарды санап отурбай кыскартып, жалпылап гана «Экисуу арасы» деп атап коюшкан [7]. Ал эми эки дарыяны өзүнчө тарыхына кайрылсак төмөндөгүчө.

Кара-Дарыя – Кыргызстан жана Өзбекстан аймактары аркылуу аккан дарыя. Фергана өрөөнүнүн чыгыш жагында. Фергана тоо тизмегинин түштүкбатыш капталынан башталган Кара-Кулжа суусу

жана Алай-Куу кырка тоосунан башталган Тар суулары кошулгандан кийин Кара-Дарыя деп аталат. Нарын дарыясы менен кошулуп, Сыр-Дарыяны түзөт. Узундугу-180 км, алабынын аянты 33100 км². Жогорку агымы кууш, орто жана төмөнкү бөлүктөрү кеңири өрөөндөр аркылуу агат. Ири куймалары: Жазы, Көгарт, Карауңкүр, Майлысуу (оң), Куршаб, Аравансай (сол) ж.б. 200дөн ашык куймасы бар. Кара-Дарыянын алабында 40ка жакын көл жатат, алардын эң ирилери: Чоң Кулун, Кичи Кулун, Чоң Көл, Кичи Көл, Кабылан көл, Кара көл, Кутман көл ж.б. Жылдык орточо чыгымы Кемпирабад кыштак тушта (чатынан 140 км жогору) 121 м³/сек. Эң көбү 676 м³/сек, эң азы 28,9 м³/сек (февраль). Агымынын 32% кардан,

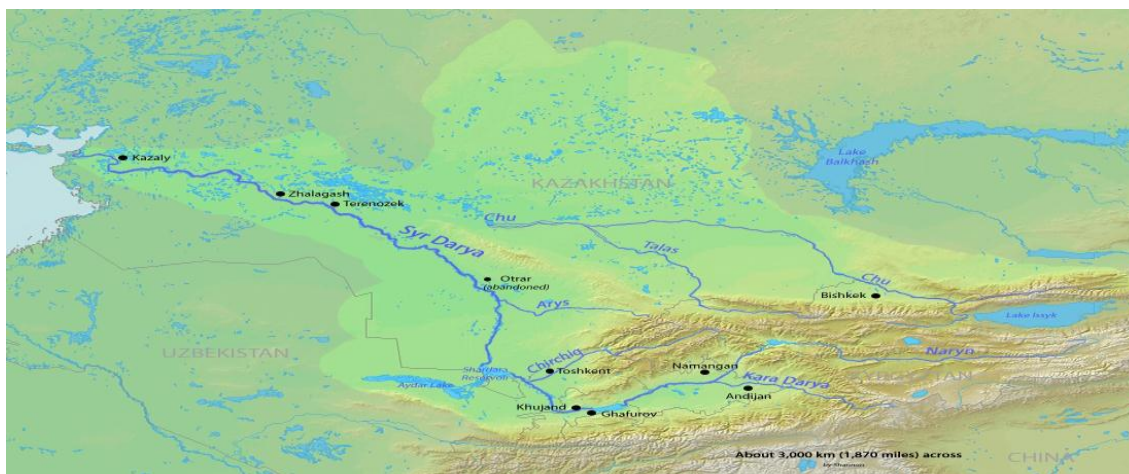
16% мөңгүдөн жана 52% жер астындагы суулардан куралат. Сугатка кеңири пайдаланылат.

Кара-Дарыяда Куйганжар тосмосу курулган, дарыя жана анын куймаларынан ондогон сугат каналы (Чоң Фергана, Кочкор ата, Отуз адыр, Увал, Алтыбай, Найман ж.б.) чыгарылган. Жээгинен Өзгөн шаары, көптөгөн кыштактар орун алган [8].

Нарын дарыясы -Кыргызстандагы эң чоң жана суусу мол дарыя. Узундугу 534 км (Чоң Нарынды кошкондо 807 км), алабынын аянты 58 370 км². Алабы түндүктөн Тескей, Кыргыз, Талас Ала-Тоолору, түштүктөн Какшаал, чыгыштан Ак-Шыйрак, батыштан Фергана кырка тоолору менен чектешет [9].

Сыр дарыянын оң курамы.

Жогорудагы сүрөттөрдө көрсөтүлгөндөй көтөрүлүштүн очогу Эки-Суу арасы болгон.

Мамыр Мерген уулу жетектеген көтөрүлүш бир топ күчтүү болгондуктан алардан чочулаган Кудаяр хан аны басууга өзү аттанган. Алдын-ала план түзүп, алгач Анжиянга келип түшүп, аларды талкалоо үчүн күчтүү аскер жөнөткөн [10, 77-б.]. Жазалоочу отряд замбиректер менен куралданышкан. Кээ бир булактарга “Мамыр Мерген уулунун кыймылы Азирети Аюбдин түндүк тарабында эрте жазда эле башталып, ага каршы Кудаяр хандын иниси Султан Муратты замбиректери менен коштолгон чоң отряд жиберилген. Бирок жазалоочу отряддар көтөрүлүшчүлөрдү таппай калышкан, себеби алар качып кетишкендик-

тен, кайра кайрылып келишкен” - деп жазылган [11, 315-б.]

Мамыр Мерген уулу кайрадан күч топтоп Өзгөн чөлкөмүн алуу менен жаңы кыймылды баштаган. Бул жолку кыймылды басуу үчүн түрктөрдөн куралган аскерлердин башында турган Иса Олуя менен Халназар жөнөтүлгөн. Көтөрүлүшчүлөр басылган, шаарды бошотушкан.

Токмок уездинин башчысы Томскийдин Жети-Суу облусунун аскер губернаторуна 1873-жылдын 19-сентябрында жазган рапортунда: “Кыргыздардын толкундоолору жөнүндөгү каңшаарды текшерип келүү үчүн Кокон чегине жиберилген капитан Бессонов төмөнкүлөрдү мага билдирди:...жаз айларында

башталган толкундоолор мындан эки ай мурун кушчу, мундуз, багыш, басыз, карабагыш урууларынын башында турган Мамыр Мерген уулунун Ханабад шаарына кол салуусу менен башталды... Мамыр жеңилип калды, кошуунунан 300 кишини жоготкондугун санап олтурат, кармашта өлгөндөрдөн башка алардын арасында эгин талаасынан кармалып кеткендер да бар. Кокон бийликтери туткундарды айылма-айыл таратып казыкка олтургузууга буйрушту. Айдоо талааларында балдарды өлтүрүшүп, боюнда аялдардын кардын жарышты... Кыргыздар биздин ээликтерге качышып, ар жерге, көпчүлүгү Кетмен-Төбөгө жайгашышты. Мамыр 100 жигити менен адыгинелерге өтүп кетти. Абдрахман алардын кадырлуу адамдардын жана бийлерин чакырды эле, казыкка олтурууну каалабагандыктан, макул болушпады” - деп билдирген [12, 219-б.]

Мамыр Мерген уулу баштаган аскерлер Кара-Кулжага убактылуу ооп кетишет. Бирок ушуну менен кыргыздар биротоло тынчып калышкан эмес. Кийинки жылы Кокон хандыгына каршы кайрадан кыймылды баштаган. Чукул убакытта эле Өзгөндү, Базар-Коргонду ээлеп, Анжиянга жортуула уюштурушкан. Кокон ханы тынч отуруп албай, кыймылды талкалоо үчүн 2000 сарбаз жөнөтөт. Бул жолу кокондуктардын аскерлерин Ахмат бек баатыр жетектеген. Кокон аскерлери Мамыр Мерген уулунун аскерлерин Базар-Коргондон сүрүп чыгышат. Кокондуктар кыргыздардын чоң тобун туткунга түшүрүшүп, мал-мүлкүн талашкан. Ал эми Мамыр Мерген уулу Капка (бул өрөөндүн географиялык жайгашышы жөнүндө ар кандай пикирлер айтылып жүрөт) өрөөнүнө качып кеткен. Тилекке каршы Токмок уездинин башчысынын буйругу менен 1874-жылы 15-июлда кармалып, анда “көтөрүлүштүн чордонунан алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды кокон толоңуна тартууга мүмкүнчүлүгүн жоготуу” максаты менен Лепси уездине (Казакстан) камакка алынган. [13, 155-б.]

Ошентип Мамыр Мерген уулу 1874-жылдан 1877-жылга чейин орус бийлиги тарабынан Лепсинскте сүргүндө жүрүп, 1877-жылы карыган апасынын өтүнүчү менен бошонуп келген. Ал кийинки 1878-жылы май-июнь айындагы Жетим хандын козголоңу учурунда Анжыяндын жака белиндеги элди падышалык бийликке каршы үндөп, жигит курап кайрадан боштондук кыймылга жетекчилик кылган. Мамыр Мерген май айынан сентябрга чейин падышалык жазалоочу аскерге каршы күрөшүп, акыры теңсиз таймашта туткунга алынган. Ал 1878-жылы сентябрда Базаркоргондо туткунга алынып, 1879-жылы 18-январда Анжыян шаарында падышалык бийликтин өкүмү менен даргага асылган.

Демек, 1873-74-жылдардагы көтөрүлүшкө катышкандардын көпчүлүгү кедей-дыйкан чарбалардан турган деген пикир советтик тарыхнаамада баса белгиленип жүрөт. Албетте, көтөрүлүштүн башында эмгекчи эл массасы тургандыгы анык, бирок аларды уюштуруп, жетектеп турган башчылары турганын да эске алуу керек. Ферганалык көтөрүлүшчүлөр бири-бири менен гана эмес, түндүк кыргыз уруулары менен дагы байланыш түзүүгө аракеттенгени анык. Алсак, Мамыр Мерген уулунун Токмок уездиндеги тиешелүү аймакка кирип кеткен көтөрүлүшчүлөрүнүн Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө аймактарында жашаган туугандарынан көмөк издеши, Мамырдын түндүк кыргыз урууларын көтөрүлүшкө багытташы, чаткалдык, курамалык кыргыз, кыпчак жана казак урууларынын өкүлдөрүнүн Момун Шамурзак уулун ээрчип, көтөрүлүшкө кошулушу бул – жогорку ой-пикирди далилдеп турат. Ошондой эле, 1874-жылы жазында Мамыр Мерген уулунун орус курамына кабыл алууну суранган каты да орус букаралыгы менен мамиле түзүүнүн бир далили деп эсептесек болот.

1873-1874-жылдарындагы элдик чыгуулар Кокон хандыгындагы социалдык-экономикалык эзүүнүн күчөшүнө байланыштуу болгондуктан, анын максаты Кокон ханы Кудаярды "жакты хан менен алмаштыруу", эзүүнү азайтуу, элдин турмушун аз да болсо жеңилдеткиндигин байкаса болот.

Жыйынтыктаганда, макалада Мамыр Мерген уулу ар дайым элинин бай, тынч жана бейпил турмушу, азаттыгы үчүн жанын аябаган баатыр экендиги жөнүндө баяндалды. Чынын айтканда кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарын коргоодо чечүүчү рол ойногон улуу инсан экендиги анык. Кыргыз-кыпчак уруусун жетектеген Мамыр Мерген уулун иликтөөдө жалпы кыргыз элинин сыймыгы катары карап, улам кийинки муундарга үлгү катары көрсөтө жүргөндүгүбүз абзел.

Адабияттар:

1. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы. XVIII-XIX кк. башы. - Бишкек, 1995.
2. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы. XVIII-XIX кк. башы. - Бишкек, 1995.
3. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. - Бишкек, 2009.
4. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. XIX кылымдын ортосу - XX кылымдын башы. - Бишкек, 2003.
5. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. - Ташкент: Фан, 1973. / Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX к. 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. - Бишкек, 2009.
6. Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. - Бишкек, 2003. И.Ара-

- баев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети.
7. Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек, 2003. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети. / Ачык энциклопедия Уикипедиянын булактарынан алынды. Интернеттик булак.
 8. Кыргызстандын географиясы. - Бишкек, 2004. / Ачык энциклопедия Уикипедиянын булактарынан алынды. Интернеттик булак.
 9. Кыргызстандын географиясы. - Бишкек, 2004. / Ачык энциклопедия Уикипедиянын булактарынан алынды. Интернеттик булак.
 10. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. Ташкент: Фан, 1973. / Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX к. 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. - Бишкек, 2009.
 11. Тасниби Гариб. / Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX к. 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. - Бишкек, 2009.
 12. ӨзБМА. - 1-ф.-1-оп. - 278-иш. 43-46-беттер. / Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. - Бишкек, 2009.
 13. ӨзБМА. - 715-ф.-1-оп. - 61-иш. 155-беттер. / Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX к. 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. - Бишкек, 2009.

Рецензент: к.и.н. Абдикеримов А.Ш.